

Christiane Bulut: *Evliya Çelebis Reise von Bitlis nach Van*. Ein Auszug aus dem Seyahatname, Interpretierende Transliteration, kommentierte Übersetzung und sprachwissenschaftliche Bemerkungen. Harrassowitz Verlag – Wiesbaden 1997. ISBN 3-447-04021-1, ISSN 0177-4743.

Doktora çalışmasını tamamladığım yıllarda, değerli Türkolog Lars Johanson'un öğrencilerinden bir meslektaşımızın da Evliya Çelebi Seyahatnamesinin bir bölümü üzerinde Almanya'da doktora yaptığını duymuştum. O günden başlayan heyecanım ve merakım eserin yayımlanacağı ana kadar sürdü diyebilirim. Eseri elime aldığım da merakımın boşa gitmediğini anladım. Bu da benim için elbette sevindirici oldu.

C. Bulut'un çalışmasıyla, Batılı meslektaşlarımızın Seyahatnamenin Anadolu'nun belli bölgelerinin anlatıldığı kısımlarını çalışma konusu yaptıkları eserlere bir yenisi daha eklenmiş oldu. Yakın zamanlarda Boeschoten¹ ve R. Dankoff'un² eserlerine Korkut M. Buğday'ın *Evliyâ Çelebis Anatolienreise*³ adlı eseri de katılmıştı. Orta Anadolu'dan başlayıp Doğu ve Güneydoğu bölgelerine doğru yapılan seyahatin anlatıldığı bölümleri ihtiva eden (c. III, 53a-95b) Buğday'ın anılan çalışmasından sonra C. Bulut da eseriyle bir taraftan 17. yüzyıl Osmanlı coğrafyasından bir parçayı ve bu coğrafyada oturan insanların ahvallerini okuyucuya aktarmakta, diğer taraftan ilgili bölümdeki metin çerçevesinde dönemin dil özelliklerini işleyen bir çalışma yapmış bulunmaktadır.

Araştırmacı, Seyahatnamenin dördüncü cildinden on varaklık bir bölümü, daha doğrusu eserin adından da anlaşılacağı üzere Evliya Çelebinin Bitlis'ten başlayıp Van'a kadar olan seyahatinin anlatıldığı bölümü (236b-246b) inceleme konusu yapmış, sistemli bir eser ortaya koymuş. Tarihi metin çalışmalarında edinilen tecrübeyi, ilmi titizliği baştan sona eserde görmek mümkün. İncelenen metne nispetle oldukça hacimli bir eser ortaya çıkmış.

Eserin giriş bölümü (1-16), Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi ile ilgili geniş bir tanıtıma, çalışmaya esas alınan Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü bölümü 305 numarada kayıtlı nüshanın⁴ özellikleri ve müellif hattı olup olmadığıyla ilgili tartışmaları, Bitlis-Van yolculuğunun tarih bilgilerini, çalışmanın esaslarını (yazı, tercüme ve açıklamayla ilgili bilgi, yazmanın muahhar diğer nüshaları hakkında açıklayıcı bilgi ve cümle yapısıyla ilgili genel açıklamayı) ihtiva etmektedir.

Dil incelemesi bölümü yazı özelliklerinin (orthographie) anlatımıyla başlamaktadır (17). Yazar burada metnin aktarılmasında transliterasyon usulünü kullandığını açıklamıştır. Bu durumda tabii olarak bilinen transkripsiyon işaretleri yetersiz kalmakta, metindeki harflerin her değişik (cezimli, şeddeli, medli vb.) durumları için farklı işaret kullanma gereği doğmaktadır. Buna mukabil, kef harfinin ses değeri üç (kef: k, g, ñ), zâd (z, d) ve ı (ı, d) harflerindeki ise iki şekilde verilmiştir. Açık te ile yuvarlak te de ayrı ayrı işaretlerle gösterilmiştir. Bu seslerde yoruma gidildiği anlaşılıyor. Aynı anlayış ünlülerin seslendirilme-sinde de uygulandığından karşımıza çok sayıda ünlü işareti çıkmış

¹ *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Brill 1988.

² *Evliya Çelebi in Bitlis*, Brill 1990.

³ Brill, Leiden - New York - Köln 1996.

⁴ Eserin diğer ciltleri de aynı kütüphanede 304 (c. 1-2), 305 (c. 3-4), 307 (c. 5), 308 (c. 7-8) ve Revan Bölümü 1457 (c. 6) numarada kayıtlıdır.

bulunmaktadır. Bu durumda, tamlama kesrelerinin ve atf vavlarının çeşitli durumlarını gösterenlerle birlikte ünlü ve ünsüzler için 63 (yazıyla altmış üç) ayrı işaret kullanılmıştır. Atf vavlarının yazıldığı ve yazılmadığı her iki durumda da -ü/-u ile karşılandıkları gösterilmiştir (23) ki bu kanatımız-ce isabetli değildir. Çünkü eserde (başka yerlerde) bu bağ sesinin dudak uyumuna girdiği çok sayıda örnek vardır. İsbetli görmediğimiz bir başka karşılık da kapalı e sesinin gösterilmesiyle ilgilidir (21). Burada söz konusu ses, hem harf ile hem hareke ile gösterildiği durumlarda ê işaretiyle, harfsiz ve harekesiz olduğunda ise e ile karşılanmaktadır. Biz, kesre ile gösterilen sesin i ile karşılanması gerektiğini düşünüyoruz. Bu kadar işaretli bir metni okumakla asıl metni okumak doğrusu bize aynı zorlukta geldi. Metindeki harf ve hareketler elbette fonetik bir gelişmeye işaret ettiklerinde önemlidirler Bunların değişmiş şekilleriyle seslendirilmeleri gereklidir. Ama *mermer* kelimesinin cezim ve hareketli şekliyle işaretsiz şekli arasında fonetik açıdan ne fark olabilir? Yine *olur* ile *ölür*'ü biz hareketleriyle ayırt etmeyiz ki! Bu kadar işareti dikkatlice ve yerli yerinde kullanmanın ne derece dikkat isteyen zor bir iş olduğunu bilmem söylemeye gerek var mı? Bunun için Bulut'un sabrını kutlamak isteriz.

Daha sonra eserin imlâsıyla ilgili açıklamalara geçilmektedir (27). Burada Çelebi'nin eserinde alıntı kelimelerin orijinal imlâlarını bozarak sistemli bir şekilde gösterdiği heceleme üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde sırasıyla, Arapça ve Farsça farklı sesleri karşılayan h, ħ, ħ; z, z, z, z; s, s, ş, ' (hemze), ' (ayın) gibi harflerin Türkçe söyleyişte birbirlerinin yerine geçerek aynı sesi karşıladıklarını gösteren yazılışlar ve t- > d- ünsüz değişmesini, laħ'ım (< laħım), q'av'ıllercincè (< kavlı), 'öm'ür (< 'ömr) gibi ünlü türemesini gösteren kelimeler verilmiş. Bu türlü değişmelere, Seyahatname boyunca çok sık rastlandığını söylemeliyiz.

Sonra ekler ve onların seslendirilmesi (morphonologie) tablolarda gösterilerek incelenmiş (39-53). Bu inceleme {I} sınıfı, {U} sınıfı ve {°} > {O} > {U} sınıfı olmak üzere üç grupta ele alınmış. L. Johanson'un uyguladığı bu yöntemin eklerin ses düzenini incelemek için oldukça sistemli bir yol olduğu açıktır. Ekler bu sistem içinde hep bir arada tablo üzerinde gösterilmişler (52-53).

Daha sonra cümle yapısı (syntax) ile ilgili bölüm yer almaktadır (55-123). Burada örnek olarak verilmiş cümle ve yapılar, Evliya Çelebi'nin kendi anlatımından seçilmiş gözüküyor. Doğrusu da bu. Bu bölüm 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi devresine ait bir metnin cümle yapısıyla incelenmiş olması bakımından ayrıca önem kazanmaktadır. Ancak bu konu daha etraflı bir şekilde incelenmeye muhtaçtır.

Eserin dördüncü bölümü, metnin hazırlanmasını ve muhtevasını anlatan girişle metni ihtiva etmektedir (125-263). Metin, Almancaya tercümesiyle birlikte verilmiş olup Türkçesi ve Almancası karşılıklı sayfalaradır. Bu bölüm metnin yazımı, açıklama, tercüme, sözlük ve eserde yer alan bazı kelime ve isimlerin açıklamasıyla ilgili notlarla sona ermektedir.

Beşinci ve son bölümde ise muhtasar sözlük (275-293), bazı isim ve tarih terimlerinin, yer adlarının açıklaması (294-339), bibliyografya⁵ (340-352) ve 236b-259b varakların tıpkıbasımı yer almaktadır. Eserin bu bölümü de, Seyahatnameyle ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara kaynaklık edecek özelliktedir.

⁵ Burada 1994'te tamamlanıp 1995 yılında yayımlanan bizim çalışmamız da Bulut'un eserine önemli katkı sağladığı diye düşünüyorum: *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, TDK yayımları, Ankara 1995.

Metod ve uygulama açısından son derece takdire değer olan bu eserin göze batan aksaklığı yok mu? Bu soruya ne yazık ki “Hayır, yok!” diyemiyoruz. Bu kadar emek, düzen, ciddiyet ve titizlik mükemmel bir eser çıkarmalıydı ortaya. On varaklık bir metnin (236b-246b) buna imkân sağlayacak hacimde olduğunu düşünüyoruz. C. Bulut, eserin önsöz’ünden anlaşıldığına göre L. Johanson’dan başka ulaşabildiği meslektaşlarının şifahi bil-gilerinden de yararlanmış gözüküyor. Ancak bu yararlanma, muhtemeldir ki Bulut’un kendilerine götürdüğü kelime veya hususlarda olmuş olmalıdır. Zira söz konusu aksaklıklar, Evliya Çelebi ve Seyahatnamesiyle ilgili değerli çalışmalarını bildiğimiz R. Dankoff ve H. Boeschoten gibi bilim adamlarının da gözünden kaçmayacak türdendir. Bunların bir kısmı, metni transkribe etme iddiasında olmayan bir çalışma için dikkate alınmayacak niteliktedirler. Ancak fonetik dikkatin, mevcut çevriyazı işaretleriyle yetinmeyip farklı harf ve işaretleri ilâve ettirecek bir noktada bulunduğu çalışmalarda okuyucu tabii olarak bu dikkati takip ediyor. Meselâ niçin ‘mu‘azzamenüñ’, ‘mu‘azzameleri’ (144) ? Bu seslendirme ‘şadr-ı a‘zamlıken’ (262) örneğine dayandırılıyorsa niçin ‘m’üte‘azzım’ (144) ? Ya da bu örneğe dayandırılabilir mi? Niçin ‘müteşarrıf’ ve ‘tevşifi’, niye ‘qatıllarınâ’ (144) ? ‘baħr-ı muhıf’ (202) ve ‘şagır u kebir’ (244) kelimelerinin ikinci hece ünlüsüyle ‘ za‘if ’ kelimesinininki arasında ne fark düşünülmüştür? ‘ şagır ve kebir ’ (154) başka bir şey midir? ‘ aqçê dır ’ (240) ile ‘ ‘üzer’edir° ’ kelimelerindeki bildirme ekinin farklı seslendirilmesinin ne sebebi olabilir? Diğer taraftan ‘ğaraq ol-’ (97) (ğarq ol- 194), ‘haddamlarımız’ (144), ‘deştelerine’ (144), ‘Marur-ı eyyam’ (144), ‘ qa‘r-ı ‘amqınâ ’ , mal‘kü‘l-müluk ’ (202), ferih (262) kelimeleri ... Bütün bunlar yanlış mıdır, yorum mudur; yorumsa kıstaslar nelerdir? Açıkça anlaşılması zor gözüküyor. Temennimiz çalışmanın değerini azaltacak bu türlü aksaklıklardan (veya karışıklıklardan) sonraki baskılarda kurtulmaya çalışılmasıdır. Şimdilik çalışmanın rastgele sayfalarından aldığımız dikkatimizi çeken birkaç okuma yanlısına işaret ederek yazıyı bitirmek istiyoruz.

* s > ş : münâşib (36).

Bu kelimedeki sin harfinin yerine şad harfinin geçtiğine işaret edilmiş. Halbuki metnin aslı şöyle: ... ve ğayrı erbâb-ı hıdmetiñ tecdid-i menâşıblarıçün gece şabâha dek sekiz yüz кіse geldi 248b.19-20. Dolayısıyla burada s > ş değışmesinden söz edilemez.

* b‘ed°-ü berêkat (166).

Tamlamada gösterildiğı şekilde burada iki kelime arasında vav harfi var ve ilk kelimedede dal harfi cezimli. Başka bir çok yerde olduğı gibi⁶ bu yazılış da bir fonetik gelişmeye işaret etmektedir. O sebeple *dün gün* (< dün ü gün), *yaz kış* (< yaz ve kış), *zabt rabt* (< zabt ı rabt < zabt u rabt) birleşiklerindeki gibi ‘ *bed berekat* ’ şeklinde olmalı.

* ... bir ħarab zemin bi- ħaşıl idi (238).

Anlamca da anlaşılmasız olan bu ibare metindeki doğru şekline göre şöyle düzeltilmeli: ... bir *ħarâbe zemîn-i bî-ħâşıl* idi (244b.19)

*... Beginê senevi on kêsê olup biñ ‘aded (35) ‘askeriyêlê hükmêder (240)

⁶ evlâd ı karındaş, ħaş ı ‘âm, tâb ı tüvân vb. Buna benzer örneklerde de kelimeler arasındaki avf vavı yazılmış ancak vavların altına birer esre konmuştur. ‘bodrum’ kelimesi ise birinci ve ikinci hece ünlüleri vav ile gösterilmiş, ikinci hecede dal harfinin üstüne bir cezim konmuş . Tıpkı yukardaki örnekte olduğı gibi. Bu yazılışların yorumlanması ve harflerin dikkate alınmayarak işaretlere (cezim, esre gibi) itibar edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Geniş bilgi ve açıklamalar için anılan eserimize bakıla (sh. 5-7.).

‘ askeriyelè ’ kelimesinde iyelik ekinin bulunmadığını düşünüyoruz. Buna göre kelime ‘askerilè (< ‘asker + ile) şeklinde seslendirilmelidir.

* ... ve ra'd-var gürülməsi asudè olmadan bir yayılım bal-yemez toplar atıldıkım (242)

Bu ibarede ‘gürülməsi’ kelimesi ‘gürlemesi’, ‘yayılım’ kelimesi ‘yayılım’, ‘bal-yemez ise bitişik olarak balyemez (< İt. ballamezza) şeklinde yazılmalıdır.

* ... buña bir vech ile sefer mümkün degildir (256).

Metindeki yazılışı esas aldığımızda şöyle olmalı: Buña bir vech ile *zafer* mümkün değildir.

*... atıcılarà ferman êdüp tir-baran etdirmişdir (258).

Burada ‘tir-baran’ Farsça birleşik yapıda bir kelime olarak düşünülmüş gözüküyor. Cümlelerin anlamına baktığımızda da anlaşılacağı üzere ‘ok yağdırmıştır’ anlamını verecek biçimde tire (-) işareti olmaksızın ayrı yazılmalı kanatindeyiz: ... tîr bârân etdirmişdir (246a.31).

* ... cümlè Van eyaleti begleri Van a‘yanınuñ begleri istima‘ êdüp hıavf-u haşayanlarından mezkur Çay-başı nam maħalde ... (262).

Bu ibarede ise düzeltilmesi gereken iki kelime var. İlki, *Van eyaletinin beyleri* olur ama *ayanınun beyleri* olamayacağına ve *beğ* ile *yeğ* kelimeleri arasındaki seci ilişkisinin de işaret ettiğine göre buradaki *begleri* kelimesi *yeğleri* şeklinde, ‘ hıavf-u haşayanlarından ’ ise *hıavf* u *haşyetlerinden* olarak düzeltilmeli.

Bu türlü çalışmaların ait oldukları asırların dil özelliklerini tespit etmeye yönelik amaçları yanında, üzerinde çalışılan eserin ilmi neşrinin yapılmasında uyulacak esasların ortaya çıkarılmasını da amaçladığı düşünülebilir. C. Bulut’un eserinin de böyle çalışmalardan olduğunu söylemeliyiz. On ciltlik kocaman bir hazinenin içinden isteyenin istediğini, istediği kadarını almasına kimin ne sözü olabilir? Ama gönül istiyor ki on yaprak değil de on cilt bu sistemle ele alınsın, incelensin. Meslektaşlarımızın, çok küçük bir bölümünü inceleyerek ortaya koydukları böyle hacimli eserler Seyahatnamenin dil çalışmalarındaki önemini göstermekten başka, eserin tamamının bu tarz bir incelemeye konu edilmesinin ne derece müşkil bir iş olduğunu da ortaya koymaktadır.

Bir takım aksaklıkları bulunsa da biz yapılan çalışmaları hep takdirle karşıladık ve onlardan şimdiye kadar olduğu gibi Türkoloji adına yararlanmaya devam edeceğiz. Meslektaşımızı bu yorucu ve faydalı çalışmasından dolayı kutlarız.

Musa DUMAN